

ELEŞTİRİSEL ZİHNİYET

Prof. Dr. Necati ÖNER*

19-22 Kasım 1986'da, Ankara'da, düzenlenen "Türkiye Birinci Felsefe-Mantık-Bilim Tarihi Sempozyumu"nda "Üç Temel Zihniyet" adı ile bir bildiri sunmuştum. Bildiri 1991'de adı geçen sempozyumun bildiri kitabında, daha sonra *Felsefe Yolunda Düşünceler* adlı kitabımda (ilk baskı 1993-ikinci baskı 1999) yayınlamıştım. Bildiride Lévy-Bruhle'den beri kabul edilen olgusal (positiv) ve büyüsel (magique) diye adlandırılan, insanın, iki temel zihniyetine eleştirel (critique) diye bir üçüncüsünü eklemiş, bunun felsefe ve dinde görüldüğünü söylemişim. Bu iddiam ne sempozyumda ne de sonradan hiçbir yankı yapmadı. Ülkemiz düşünce dünyasında sık rastlanan kayıtsızlık örneklerine ek olarak unutulup gitti, fakat sorun üzerinde durmama engel olmadı. Bu konudaki fikirlerimde bazı değişiklikler ve bazı açıklamalar yapma gerekliliğini duydum.

Eleştirel zihniyetin büyüsel ve olgusal zihniyetler yanında, onlardan farklı, temel bir zihniyet olduğu kanaatimi muhafaza ediyorum. Eğer böyle bir temel zihniyet olmasa idi Auguste Comte'un anlayışı dışında bir felsefe yapılamazdı, yani metafizik konularla insan meşgul olmazdı. Halbuki her devirde metafizik konuları ele alan büyük filozoflar yetişmiştir. Günümüzde de bu çalışmalar devam etmektedir. İnsan, olgusal zihniyetin eseri olan bilimle yetinmiyor. Bu verilerin ötesine geçmemek için akla sınır çizilemiyor. Düşünme konusu olmaktan çıkarılamayan Allah, varlık, öz, varoluş gibi bir çok felsefi sorunu büyüsel veya olgusal zihniyetle işleyemezsiniz.

Büyüsel zihniyette gizli, görünmez güçlere sığınmaya, her şeyi, ilgili objenin içinde taşıdığına inandığı gizli güçle açıklamaya zorlayan bir ortam vardır. Bu ortamda büyü, sihir, fal gibi vasıtalarla, pratik sorunların çözümü için bir tatmin yolu aranır.

Olgusal zihniyette olgular ve deneyimle sınırlanmış bir ortam vardır. Burada elde edilen sonuçlar doğrulanabilme imkânına sahip olduğu için, inandırıcılığı ve pratikte sağladığı faydalar fazla olur.

Her iki ortamda da akıl, bulunduğu ortama uyarak, fonksiyonunu yerine getirir. Birincisinde akıl yürütmeyi sağlayan önermeleri oluşturan kavramlar, deneyim ihtiyacı duyulmayan ve de doğrulanma imkânı olmayan inançlarla dolu kolektif tasavvurlardır. İkincisinde ise akıl yürütmede kullanılan kavramlar deneyle kazanılmış, doğrulanması mümkün kavramlardır. İşte bilim bu ikinci zihniyetle oluşup gelişir.

* Emekli Felsefe Profesörü

İnsanda bu iki ortamı aşma gücü vardır. Bu ortamlarda elde edilenleri değerlendirir, eleştirerek yeni görüşler yeni açıklamalar yapar.

İnsan kendi varlığına derinliğine nüfuz edince eleştirel zihniyetinin hakimiyetini artırır. İnsan doğası gereği varolan olduğu gibi bilmeyi, iyi hareket etmeyi -Kant'ın dili ile en yüksek iyiyi gerçekleştirmeyi- ister. Bunun yanında kendisinin mükemmel bir varlık olmadığının da farkındadır. İstemese de yanlış yapabilmektedir. Ayrıca bilgi ve eylemlerinin (fiillerinin) denetimini yapma gücüne de sahiptir. Bu güç akıl gücüdür. Böyle bir bilince varan insan kendi yapıp etmelerini eleştirerek daha doğru ve daha iyiyi elde edebileceği tutuma girebilir. İşte bu tutum eleştirel zihniyettir.

Üç Temel Zihniyet başlıklı yazımda, eleştirel zihniyetin din ve felsefede açıkça görüldüğünü, dinin büyüsel zihniyetin eleştirisi, felsefenin de olgusal zihniyetin eleştirisi olduğunu söylemiştim. Bu hüküm her ne kadar doğru ise de din ve felsefenin aynı alanda zikredilmesi yanlış anlaşılmalara sebebiyet verebilir. Din ilâhîdir, esas fikirleri aşkın varlığa yani Allah'a aittir. Bu bakımdan dinde büyüsel zihniyetin eleştirisi insana değil, Allah'a aittir. Burada değerlendirmeyi insan yapmaz ancak kabullenir. Bu bakımdan dinde büyüsel zihniyetin değerlendirilmesi insan zihniyetine misal verilemez. Bu durumu açıklamak gerekir. Felsefe ise insanın yaptığı bir değerlendirmedir. Ve onun eleştirel zihniyetinin bir eseridir.

Akla şu soru gelebilir. İnsanın eleştirel zihniyeti dinde kendini göstermez mi? Gösterir. İnsanın, fiil ve sözlerin, Allah'ın kelâmı olan kurallara uyup uymadığı yolundaki değerlendirmesi eleştirel zihniyetinin eseridir. İslâm'da kelâm tartışmaları bu zihniyetin ürünüdür. Bu zihniyet yalnız felsefe ve dinde değil, bilimde, sanatta ve insanın bütün iradî eylemleri karşısında görülür. Ve bu zihniyet insanın her alanda gelişmesini sağlar. İnsanın bütün yapıp etmelerinin eleştirilebilmesi onun önemli varlık sebeplerinden birisidir. Bu nedenle eleştirel zihniyet olgusal ve büyüsel zihniyetin yanında üçüncü temel zihniyettir.